

Templer ved Sortehavet

Pia Guldager Bilde

1. Myter om templer i fortid

For mange af hjemlandets grækere var Sortehavet myternes tågehav beliggende på skæringspunktet mellem det kendte og det ukendte, mellem græsk bykultur og barbarernes nomadekultur. Fra de græske tragediedigtere og fra Herodot er vi vænnet til, at alene tanken om Sortehavsregionen skaber frodige billeder på nethinden, billeder af sære folkeslag og barbariske skikke (se forrige artikel). Paradigmatisk er beskrivelsen af den tauriske gudinde Parthenos' tempel og de ritualer, der dér fandt sted. Med ord lagt i munden på Ifigeneia, beretter Euripides i sit skuespil *Ifigeneia i Tauris*:

I dette tempel tjener jeg gudinden. Her gælder de love, som hun finder glæde ved. Ved hendes fest – kun ordet er der skønhed ved; jeg siger ikke mer' af frygt for Artemis – der må jeg ofre, efter landets gamle skik, hver fremmed, selv fra Hellas, som er strandet hér. Jeg vier ofret. Inde i det helligste (*anaktoron*) står andre klar til drab – men derom tier man (Euripides, *Ifigenia i Tauris* vv. 34-41, overs. E.A. Madsen og E.H. Madsen 1982, modificeret).

Hos Herodot finder vi en parallel udgave af myten (4.103). Han beretter endvidere, at templet lå højt oppe på en klippe, hvorfra de henrettedes kroppe blev kastet i havet. Dette sagnomspundne tempel har naturligt nok rumsteret i både samtidens og eftertidens fantasi. Den romerske digter Ovid, der henslæbte den sidste del af sit liv i landsforvisning i sortehavsbyen Tomis, kunne i *Ex Ponto* eksempelvis berette:

Templet findes stadig i dag [dvs. under kejser Augustus] båret oppe af vældige søjler, fire gange ti trin fører derop (3.2.49-50).

Parthenos' tempel er selvfølgelig forsøgt fundet og identificeret både af tidlige rejsende og af senere forskere. Men uden held. Det bud på en lokalisering, som

Fig. 1. Oversigt over helligdommen ved Gurzufskoe Sedlo, et bjergpas i 1434 m højde (PGB, april 2004).

har vundet mest støtte, er ved Kap Fiolent, hvor de høje klipper falder brat mod havet (se side 54, Fig. 1). Her er vi ved den yderste grænse for Chersones' nære *chora*. De tidlige topografer har på dette sted noteret sig bygningsrester, som de identificerede som det tauriske tempel (Arkas' 1879, 20-21, fig. 14; Dubois de Montpereux 1843, 194-195). Desværre er intet bevaret i dag, så deres hypotese kan ikke efterprøves.

Den tauriske kultur, som arkæologerne kalder Kizil-Koba-kulturen, er velkendt fra udgravninger af bosættelser og gravpladser i Krims sydlige bjergegne. Taurerne boede så langt mod sydvest, at en række af deres bosættelser er fundet på grænsen af Chersones' nære *chora* ikke langt fra Kap Fiolent (Zubar' & Kravčenko 2003). Der er udgravet en enkelt større taurisk helligdom, som ligger på en af de store transhumanceruter over bjergene i 1434 m højde på Gurzufskoe Sedlo (Novičenkova 2002; Fig. 1-2). Det er en friluftshelligdom karakteriseret af mange gruber til votivgaver, aske og knogler fra ofrede dyr. Men der er ikke fundet noget tempel, selv om det er den største tauriske helligdom, vi kender. Heller ikke fra andre tauriske lokaliteter kender vi nogen tempelarkitektur. Helligdomme under åben himmel med gruber og askebjerge var derimod almindelige hos de lokale stammer. Parthenos' tauriske tempel må have været en fiktion – i hvert fald i den før-græske periode. Men hun havde utvivlsomt en friluftshel-

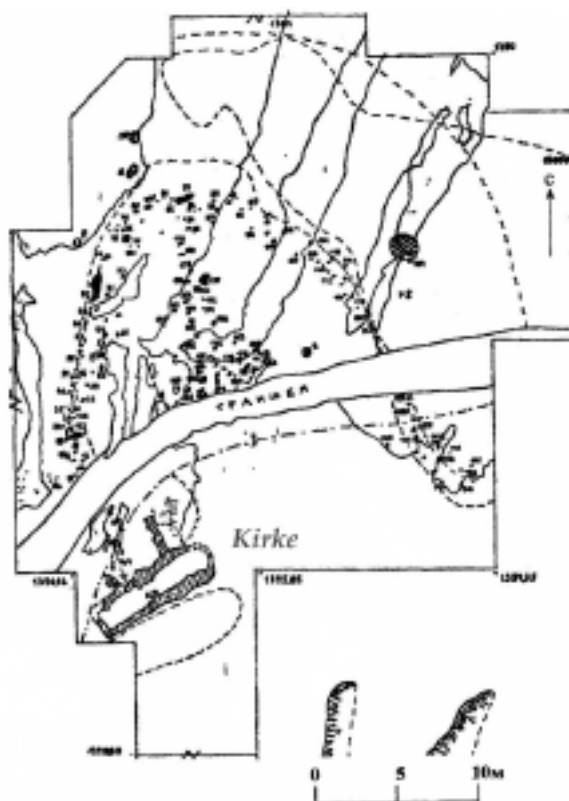

Fig. 2. Grundplan over helligdommen ved Gurzufskoe Sedlo (Novičenkova 2002, fig. 2).

ligdom. Faktisk er det blevet foreslået, at helligdommen ved Gurzufskoe Sedlo var viet til Parthenos. Men da taurene ikke har efterladt sig noget på skrift, kender vi hverken til deres pantheon generelt og ej heller til de(n) konkrete gud-dom(me), der dyrkedes i Gurzuf. Det kunne have været den navnløse gudinde, der var så mægtig, at man ikke vovede at nævne hendes navn. En egentlig tem-pelbygning fik Parthenos tidligst med grækernes komme.

2. – og i nutid

Sortehavsarkæologerne ser andre billeder for sig, nemlig af en græsk bykultur, hvor prægtige, søjleomkransede (*peripterale*) templer dominerede bylandskabet. Sådan var det i Grækenland, og sådan blev det i de græske kolonier. Det fore-kommer derfor de lokale forskere – de eneste, der har beskæftiget sig med pro-blemstillingen – vanskeligt at forestille sig, at det skulle være anderledes ved Sor-tehavet (Fig. 3). Siden Winckelmann har det græske tempel været betragtet som

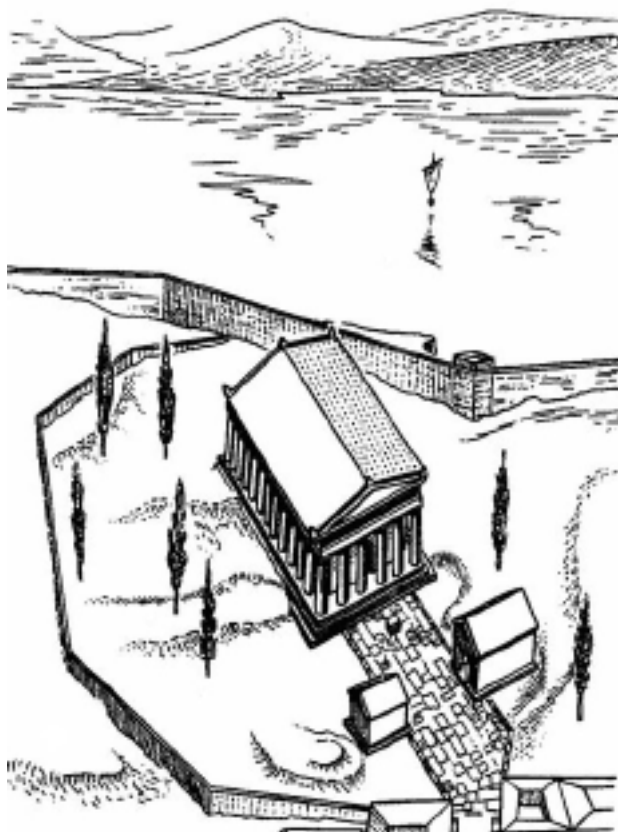
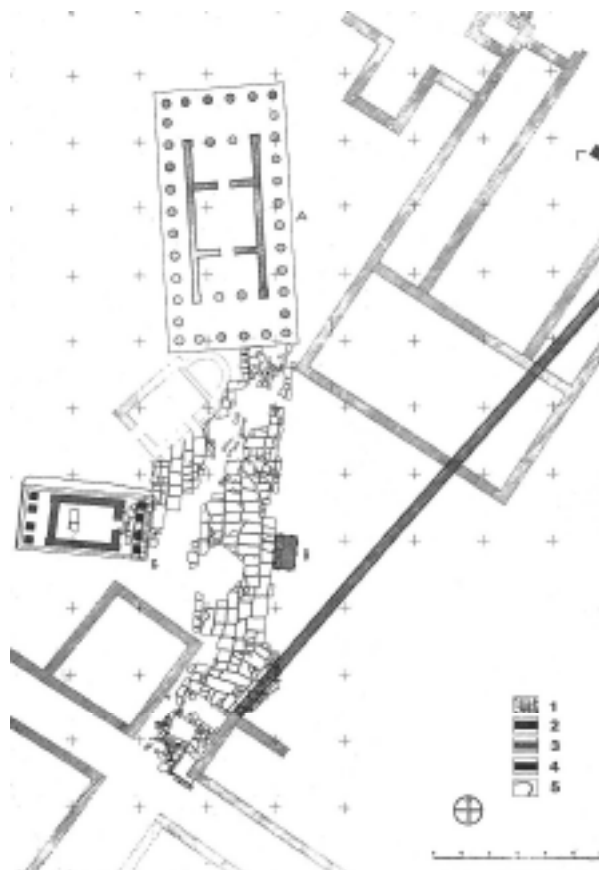

Fig. 3. Chersones, "rekonstruktion" af tempel for enden af byens hovedgade (Fedorov 1985, fig. 2).

det sublime udtryk for den græske kultur. Templerne var de visuelle tegn på byens selvforståelse og på dens bystatsambitioner. Med mægtige templer manifesterede byen dens vigtigste kultur, og den plads, tempelarkitekturen optog i byens offentlige rum, var med til både at skabe et samlingspunkt for grækerne indadtil og en afgrænsning af egen kultur udadtil i forhold til en eventuel oprindelig befolkning. Templerne indtager derfor en væsentlig plads i analysen, ikke blot af den græske by generelt, men også af den græske koloniseringsproces. Ja, med Winckelmann opfatter mange det peripterale tempel som selve sindbilledet på den græske by. Så når sortehavsforskerne rekonstruerer sortehavsbyernes offentlige rum, bliver en enkelt kapitæl derfor snart til et peripteralt tempel (Fig. 3). Det må man kategorisere som ønsketænkning baseret på en normativ forventning om sortehavsgrækernes "græskhed". For det bliver hurtigt klart, at man, skønt der naturligvis er fundet tempelarkitektur ved Sortehavet, vil blive svært skuffet, hvis forestillingen om et bybillede som i andre græske kolonier-

Fig. 4. Chersones, "rekonstruktion" af tempel for enden af byens hovedgade (Zolotarev & Bujskikh 1995, fig. 2). Rekonstruktionen er baseret på bredden af den antagede plads, på en dorisk *antekapitæl* og på Vitruvius. Man skal ikke lade sig narre af plantegningens tilsyneladende videnskabelige udseende.

råder, eksempelvis i Magna Graecia, hvor byerne kæmpede indbyrdes om at bygge de fleste, største og flotteste templer, skal bekræftes af konkrete fund. Lad os derfor forsøge os med en skitse af den faktiske situation, indledt af et par ord om udforskningen af græsk (tempel) arkitektur i det nordlige Sortehavsområde – den eneste del af regionen, hvor problemstillingen er mere systematisk undersøgt.

Måske fordi der er fundet så forholdsvis få rester af tempelarkitektur, skal vi frem til 1998, før den første oversigtsartikel herom så dagens lys (Kryžickij & Bujskikh 1998). Den bygger på tidligere forskning, som primært har været optaget af at rekonstruere opstalter af tempelfacader (Blavatskij 1957; Pičikjan 1977; Pičikjan 1984; Kryžickij 1993 o.m.a.; senest dog Kryžickij 2003). Disse rekonstruktioner var grundet mangelen på egentlige bygningsfundamenter primært baseret på et enkelt arkitektonisk element, for eksempel en kapitæl eller en fri-seblok, ofte det eneste arkitekturelement fundet på en given lokalitet. Den ro-

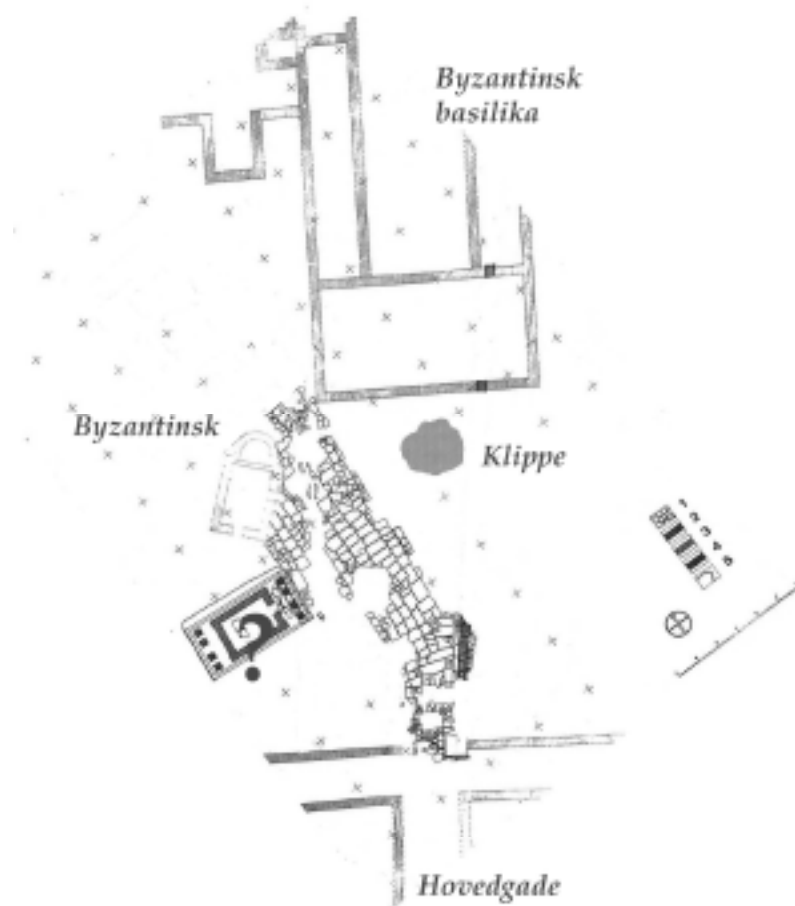

Fig. 5. Som Fig. 4, men uden det hypotetiske tempel. "Pladsen" er antageligt en vej med en række (også byzantinske) faser. En lille bygning var placeret med front mod vejen i senhellenistisk tid(?). Der er udgravet blokke fra bygningens østlige kortsider, som er inkorporeret i den udvidede vej. Bygningens planløsning, udstrækning og funktion er hypotetisk. Antageligt befandt der sig en helligdom for enden af byens hovedgade. Måske var den rest af klippen, som ikke er blevet planeret bort foran den byzantinske såkaldte Østlige Basilika, del heraf – måske lå templet under basilikaen? For at lette læsningen af tegningen er den orienteret efter hovedgaden, ikke som Fig. 4, efter det hypotetiske tempel.

merske kejsertidsarkitekt Vitruvius og hans håndbog i arkitektur (*De Architectura*) anvendes flittigt som det (problematisk) udgangspunkt for rekonstruktionen. Denne forskningstradition har bevirket, at der i den sovjetiske (og nu russiske og

Fig. 6. Chersones, oversigt fra hovedgaden. I baggrunden den Østlige Basilika og indsejlingen til byen. Jordbunken bag det sted, hvor templet antages at ligge, er moderne (PGB, april 2004).

ukrainske) videnskabelige litteratur angives en række “templer”, som med lidt god vilje kan betegnes som hypotetiske, men som for de flestes vedkommende er de rene luftkasteller. Det seneste eksempel er publiceret i 1994 og gentaget flere gange siden (Fig. 4). Det drejer sig om det tempel, som skulle have stået på en af de vigtigste pladser i Chersones, nemlig for enden af hovedgaden ved indsejlingen til havnen i Karantinnaja Bugten (Zolotarev & Bujskich 1994; samme 1995). Templet rekonstrueres med det ret ualmindelige antal af 6 x 12 søjler og med adgang fra både *pronaos* og *opisthodom* til selve kultrummet. Papir er dog taknemmeligt: rekonstruktionen er baseret på en enkelt *antekapitel* fundet i den nordlige del af byen! Ikke en eneste fundamentsblok eller udskæring dertil i klippen er bevaret (Fig. 5-6). Når arkitekturstudier baserer sig på sådanne rekonstruktioner og på sammenligninger af et luftkastel med et andet, ja så er vi ude i et metodologisk hængedynd.

I det følgende vil jeg koncentrere mig om det nordlige og nordvestlige Sortehavsområde, primært fordi det er her, vi finder den fyldigste dokumentation.

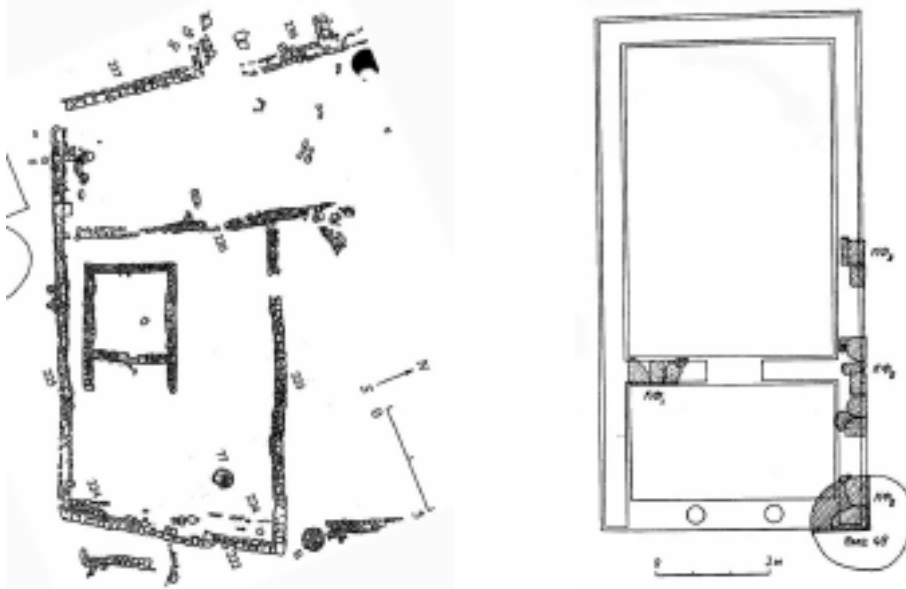

Fig. 7-8. 7: Berezan', senarkaiske Afroditetempel (Nazarov 2001, fig. 2). 8: Olbia, Apollon Delfinios' tempel i centrale *temenos* ved byens *agora* (Karasev 1964, fig. 22).

3. Den første fase

Sortehavsområdet blev koloniseret af grækerne forholdsvis sent, primært i det 6. århundrede f.Kr. De tidlige byer var meget lidt monumentale, faktisk boede man i starten som de indfødte i primitive hytter, der var gravet halvt ned i jorden for at beskytte sig mod de bidende vintervinde fra stepperne.

Måske er det derfor ikke så mærkeligt, at der ikke er udgravet fundamenter af templer, der kan henføres til den tidligste fase i byernes liv. Det betyder dog ikke, at der ikke fandtes offentlig arkitektur i området i denne fase. I enkelte af byerne er fundet arkitekturdele i terrakotta (i Histria, på Leuke, Berezan' og i Olbia), der kan dateres til anden halvdel af det 6. århundrede f.Kr. og det tidlige 5. århundrede f.Kr. (Bujskich 1996). Arkitekturdelene kan stamme fra templer, men det er ikke helt sikkert, da der intetsteds er fundet ret mange arkitekturdele sammen, og under ingen omstændigheder giver de oplysninger om de eventuelle templers eventuelle udformning. Inspirationen til deres arkitektoniske stil, der i begyndelsen udelukkende er jonisk, kom ikke så mærkeligt fra kolonisternes hjemland, især fra Milet.

De tidligste konkrete tempelrester er alt andet end monumentale. Det drejer sig om et lille *antetempel* med kvadratisk *cella* fundet på Berezan' og viet til Afrodite (4,25 x 5,72 m) (Nazarov 2001; Kryžickij 2001; Fig. 7), samt et endnu mindre tempel i *oikos*form integreret i klippen fundet i Nymfaion og viet til Demeter (3,3 x 4,9 m) (Chudjak 1952, fig. 7). Begge kan dateres til den sidste halvdel af 6. århundrede f.Kr. Lignende små *antetemp*ler med kvadratisk *cella* kendes også fra Milet, eksempelvis Kalabak Tepe templet, der var smykket med samme terrakottatype som de tidligere nævnte bygninger (von Gerkan 1925).

Omkring 500 f.Kr. opføres de første templer i Olbia. Det er også små *antetemp*ler, der begge er viet Apollon. Det tidligste er templet til Apollon Ietros (Helbrederen) beliggende i den vestlige af byens to *temenoi*. Her er kun bevaret selve udskæringen til fundamentet, som måler ca. 7 x 14,5 m. Et antal arkitektoniske fragmenter i kalksten er blevet tilskrevet dette tempel: to baser i efesisk-jonisk stil, to kapitæler og yderligere fragmenter, hvoraf ingen dog er fundet *in situ*. Templet blev raseret sammen med *temenos* i 3. århundrede f.Kr. og blev ikke siden genopbygget (Kryžickij 1996; Kryžickij 1998).

Det første tempel i Olbias centrale *temenos* blev bygget kort tid derefter og indviet til Apollon Delfinios (Fig. 8). Hverken templets længde eller bredde er bevaret, så rekonstruktionen er ret optimistisk. Fragmenter af en eller to kapitæler i terrakotta i jonisk stil tilskrives normalt templet, som almindeligvis rekonstrueres med to søjler *in antis* (Karasev 1964, 49-73).

Det nordlige Sortehavsområdes mest monumentale tempel regner man almindeligvis med blev opført kort tid senere i byen Pantikapaion, der siden skulle blive Det bosporanske Riges hovedstad. I 1945 blev fem elementer af joniske søjlebaser fundet på byens akropolis: tre *spiræ* og to *torus*'er (Fig. 9-11). Baserne er i en lokal variant af en jonisk basis (Ø *spiræ* 0,826-0,865 m). Blavatskij var den første, der baseret på disse fem fragmenter samt et frisefragment rekonstruerede et forholdsvist monumentalt *hexastyli* tempel med en facadebredde på ca. 14 m (Blavatskij 1957, 29-33; følges af Pičikjan 1984, 168; Kryžickij 1993, 70 giver et mål på 20 x 43 m!). Pičikjan har siden revideret rekonstruktionen med tilføjelse af to joniske kapitæler (Ø 0,56 m), det ene fundet i 1981 på akropolis (1984, fig. 58-59, 156 n. 1; Fig. 12).

Blavatskij daterede de arkitektoniske elementer til anden halvdel af 6. århundrede f.Kr. (1957, 32). Denne datering blev siden revideret af Pičikjan, der under inddragelse af kapitælerne daterede bygningen til første halvdel af 5. århundrede f.Kr. (1978; 1984, 166). Pičikjan's nye rekonstruktion af templet er i dag alment accepteret – og det skønt fundamentet endnu ikke er fundet. Men kan de arkitektoniske detaljer virkelig være så tidlige?

Fig. 9-11. Pantikapaion (PGB april 2004). 9: jonisk kapitæl i kalksten; Kerč, Lapidariske Museum. 10: bygningsdele primært elementer fra joniske søjlebaser i kalksten; Kerč, privat have ved *prytaneion*. 11: som Fig. 10, detalje af *spira*.

Selv om fragmenterne er publiceret særdeles nødtørftigt uden hverken gode fotografier eller en ordentlig opmåling (hovedparten henligger i dag i en privat have bag det såkaldte *prytaneion*; Fig. 10), så forekommer det, at de er dateret alt for tidligt. Både kapitælets generelle proportioner, de spidse æg og udformningen og placeringen af svikelpalmetterne tyder på en noget senere datering – måske så sen som mellem Athena Polias' tempel i Priene (340-334 f.Kr.) og Sardes' Artemision fra ca. 300 f.Kr. Baserne er heller ikke almindelige. Om fragmenterne stammer fra det samme tempel – endsige fra et *peripteralt* tempel – får, skønt det er muligt, henstå i det uvisse.

Andre fragmenter, som Pičikjan ikke kendte til, blev fundet på akropolen i 1979 og 1980. Det drejer sig om en kapitæl i kalksten og et frisefragment i hvid

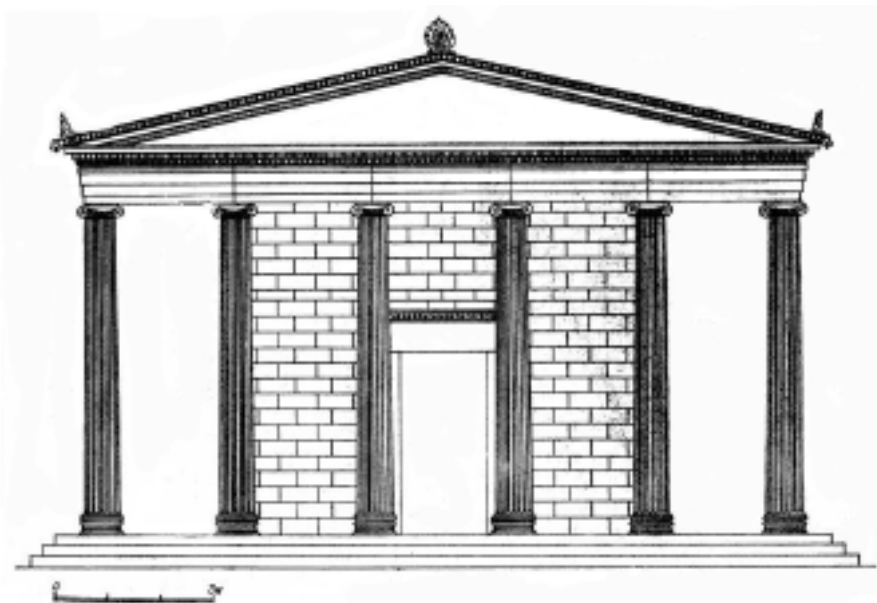

Fig. 12. Pantikapaion, rekonstrueret opstalt af "Apollon Ietros templet", der formodes opført på byens akropolis. Rekonstruktionen er baseret på de bygningselementer, der er gengivet på Fig. 9-11 (Pičikjan 1978, fig. 39).

marmor, der er omtalt af Tolstikov, men ikke ordentligt publiceret – bl.a. kender vi ikke deres mål. Han tilskriver dem til Pičikjans tempel, selv om deres stil gør det klart, at de umuligt kan have hørt til det samme tempel (1984, fig. 8). De synes derimod langt bedre kandidater til et 5. århundredes tempel.

Et frisefragment af hvid marmor med en procession af guder er også tilskrevet templet af Pičikjan (1984, 168, fig. 62). Frisen, som nu befinder sig i museet i Odessa, blev fundet i 1840 – ikke på akropolis, men for foden af bjerget. Også denne tilskrivelse er alment accepteret. Den er dog problematisk, idet frisens stil snarere er arkaiserende end arkaisk, og sandsynligvis stammer den fra den hellenistiske periode.

Det hypotetiske tempel er lige så hypotetisk tilskrevet Apollon Ietros, der var en meget populær gud hos de græske kolonister. Her ville den nævnte marmorfrise selvfølgelig have passeret godt, da den ud over Artemis, Hermes og en gudinde(?) uden attributter også fremstillede Apollon (med en *kithara*). Der er bare den hage ved tilskrivningen, at Apollon Ietros kulten først er belagt i indskriftsmaterialet fra Pantikapaion fra det 4. århundrede f.Kr. (CIRB 6; 10; 25).

Jeg har opholdt mig længe ved det såkaldte Apollon Ietros tempel i Pantikapaion, fordi det har dannet udgangspunkt for store historiske overbygninger

(eksempelvis Tolstikov 1984). En gang imellem er det dog sundt lige at klappe hesten og vende bunken en ekstra gang. En gennemgang af museumsmagasiner i Kerč', det moderne Pantikapaion, i foråret 2004 godtgør, at der var adskillige monumentale bygninger i byen i 5. og 4. århundrede f.Kr., idet der findes en række endog særdeles monumentale arkitekturfragmenter i både kalksten og marmor i forskellig størrelse og udformning, som desværre aldrig er publiceret. Kan vi acceptere metodikken, at en enkelt kapitæl kan "gøre" et tempel (votiv-søjler er også en mulighed), ja, så kan vi vel konkludere, at der i hvert fald var mere end et tempel på akropolen. At et eller flere af dem var peripterale, er sandsynligt, men ikke bevist, ligesom tilskrivningen til Apollon Ietros må forblive et postulat.

Uanset hvilken tolkning man ender med for Pantikapaions vedkommende, så er det dog i det 5. århundrede, vi finder en række fritstående kultbygninger af en vis monumentalitet, som antageligt var templer.

På øen Berezan', der ligger ikke så langt fra Olbia, er fundet to apsidale bygninger. Den ene blev fundet på øens østkyst af V.V. Lapin i 1963-1964. Den er orienteret nord-syd. Forskerne er ikke enige om dens udstrækning. Solovyov angiver et mål på 5,4 x 21 m (1999, 64), Kryžickij & Bujskich et på 5,5 x 17,5 m (1999, 77). Bygningens indre er tredelt. Den dateres til det tidlige 5. århundrede f.Kr. Der er i forskningen ikke enighed om, hvorvidt bygningen var et tempel. Der er ikke fundet nogen votiver i forbindelse med den, men den er dog placeret i et indelukke, velsagtens en *temenos*.

En lignende, men endnu dårligere bevaret og ditto publiceret apsidal bygning blev fundet i Berezan's nekropol af G.L. Skadovskij. Der er ikke publiceret nogen datering af bygningen, men fundstedet i nekropolen kunne tyde på, at den måske var et *heroon* (Kryžickij 1993, 67, note, fig. 37.1; Kryžickij et al. 1999, fig. 14, s. 42). Man kan selvfølgelig spørge, om de netop nævnte bygninger var templer i egentlig forstand. Der er dog fundet endnu en bygning af samme form, størrelse og omtrent samtidig, som understøtter identifikationen, nemlig i Nymfaion. Det er også en aflang bygning på ca. 5 x 15 m med en indre apside dateret til midten af det 5. århundrede f.Kr. (Fig. 13). Bygningen er meget dårligt bevaret, for det meste kun som udskæring i klippen. Bygningen blev nemlig nedrevet allerede i første halvdel af det 4. århundrede f.Kr. og overbygget med byens bymur.

Udgraveren M.M. Chudjak foreslog at tilskrive templet til Kabirerne grundet tilstedeværelsen af en apsis, som vi også finder i Kabirhelligdommen på Samothrake. Ikke desto mindre blev der i templet fundet adskillige terrakottafiguriner af Meter og endog en form til at producere sådanne statuetter i. Mon ikke det er mere sandsynligt, at templet skal tilskrives hende? At det var en kultbygning, er

Fig. 13. Nymfaion, tempel med *apsis*, der blev nedrevet for at opføre bymuren (Chudjak 1962, foldeplanche)

dog uden for enhver tvivl: en græsk indskrift blev nemlig fundet, hvorpå der står: “skid ikke i helligdommen (*hieron*)” (Chudjak 1962, 23).

Set i et komparativt perspektiv er det således i det 5. århundrede f.Kr., vi finder regionens mest monumentale templer, men det er en primitiv form for monumentalitet, som vi også kender eksempelvis fra de tidligste joniske templer, hvor monumentaliteten udtrykkes i form af bygningens længde. Vi befinder os stadig i en tradition med forgængelige byggematerialer og tagkonstruktioner af træ.

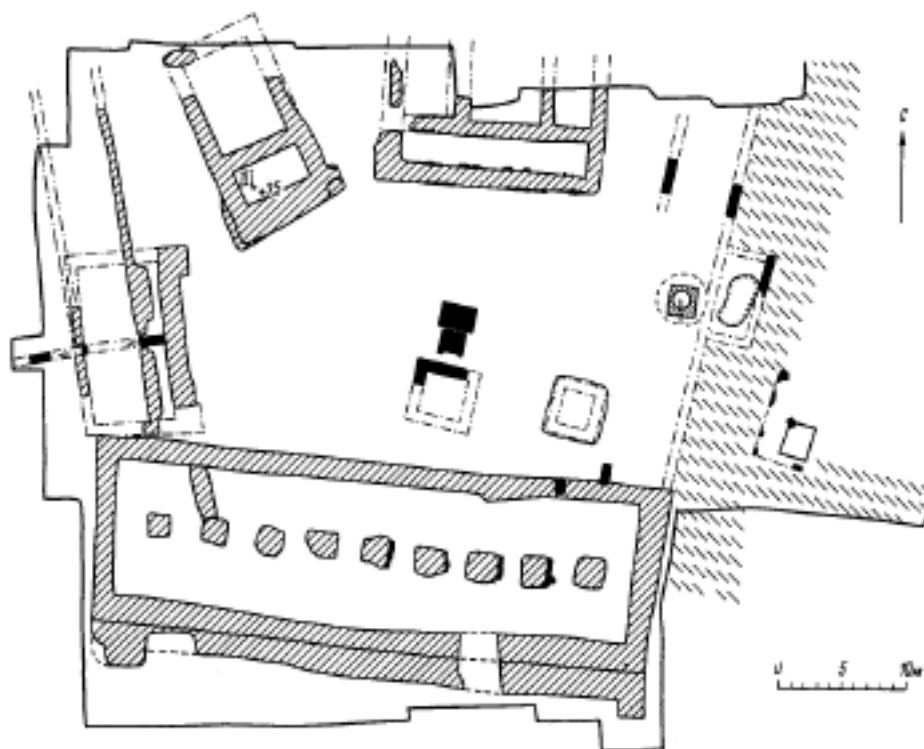

Fig. 14. Olbia, den centrale *temenos* i hellenistisk tid (Karasev 1964, fig. 12).

4. Senklassisk og hellenistisk tid

Vender vi os nu mod det 4. århundrede og hellenistisk tid, har vi en ny situation. Jeg har endnu ikke registreret noget tempelbyggeri i det 4. århundredes første halvdel. Men i anden halvdel af samme århundrede, som generelt er det nordlige Sortehavsområdes største blomstringstid, finder en øget byggeaktivitet sted.

Det er fra denne periode, det eneste bevarede måske peripterale tempel i området stammer (hvis vi ser bort fra det såkaldte Apollon Ietros tempel i Pantikapaion, som jeg allerede har drøftet indgående). Det drejer sig om Apollon Delfinios' tempel genopført i den centrale *temenos* i Olbia (Fig. 14). Dette helligdomsområde var blevet stærkt ødelagt i anden halvdel af 4. århundrede f.Kr. Da man renoverede området, hævedes det generelle niveau i *temenos* med 0,6 m, hvorved resterne af det senarkaiske forgængertempel indkapsledes under en senere bygning, der som den første blev opført i *temenos* i slutningen af 4. århundrede f.Kr. Med en *cellabredde* på 8 m og en samlet bredde på 14 m er det almindelig-

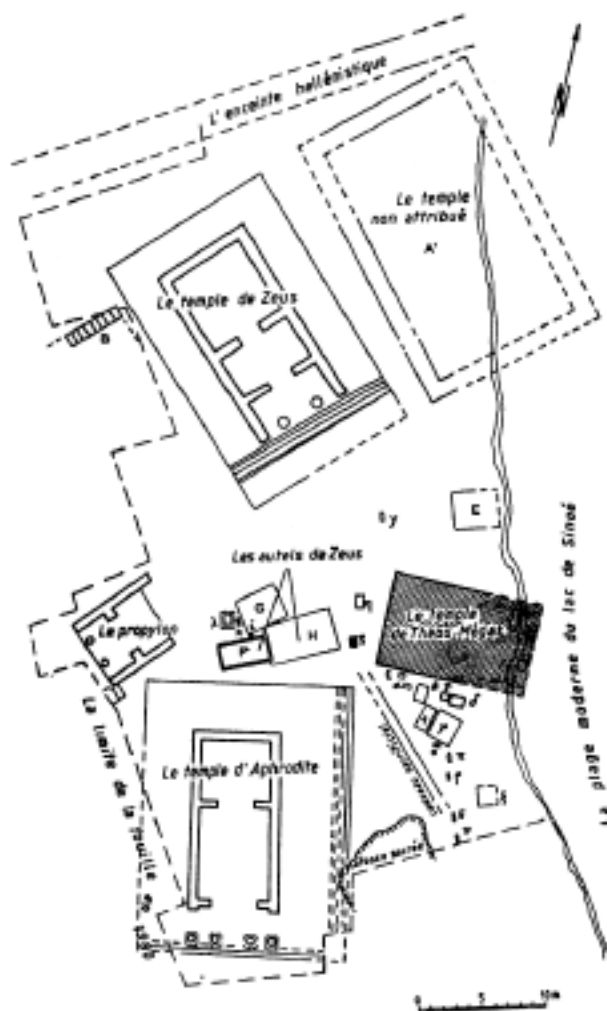

Fig. 15. Istros, skitserekonstruktion af helligdomsområdet (Avram 2003, fig. 3).

vis anset for det eneste større tempel i regionen – og som det eneste sikre *peripterale* tempel. Der er dog for nyligt sat spørgsmåltegn ved identifikationen af bygningen som et tempel, da Kryžickij og Bujskich har påpeget den usymmetriske placering af de formodede *cellamure* (1990). I fald opmålingen er korrekt, er der ganske rigtigt et problem. Der er ikke fundet arkitektoniske elementer, der kunne indicere, hvilken arkitektonisk orden det var bygget i. Det kunne måske også tyde på, at det ikke havde en *peristasis* overhovedet. Selv om selve murteknikken er anderledes, er der måske en nærliggende parallel i to templer i Histria, der står på meget brede platforme, som man også tidligere troede havde båret omløbende søjlestillinger (Avram 2003, 319-322; Fig. 15).

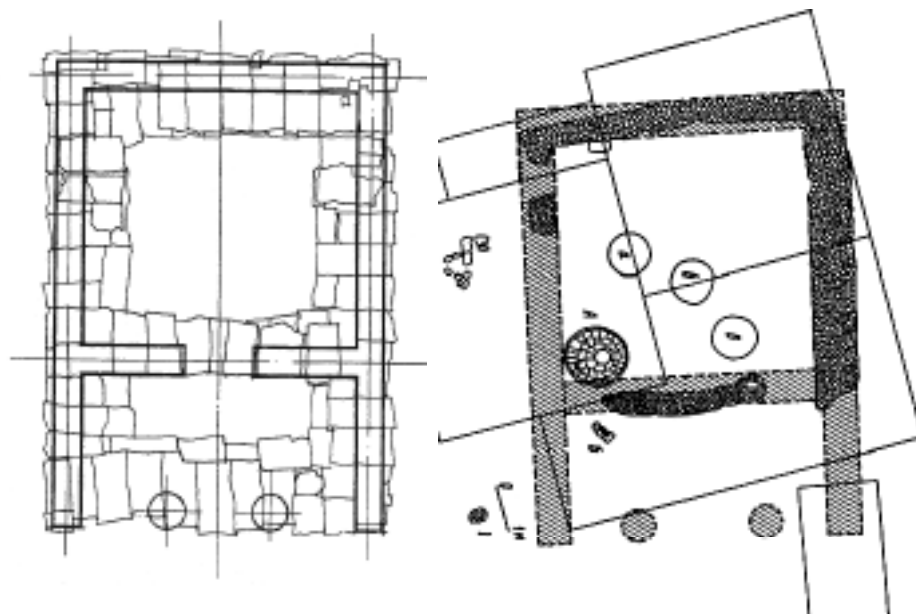

Fig. 16-17. 16. Pantikapaion, dorisk *antetempel* beliggende ved siden af Spartokidepaladset (Svitaševa 1999, fig. 1). 17: Kepoi, *antetempel* indviet til kvindelig guddom (Sokol'skij 1964, fig. 1).

Ellers er det de små *antetempels* glansperiode, en trend, vi også kender fra Middelhavsområdet. I en del byer, eksempelvis i Histria (Fig. 15), Olbia (Fig. 14), Chersones (Fig. 4), Pantikapaion (Fig. 16), Kepoi (Fig. 17) og i deres nærhed opførtes i sent 4. århundrede og i hellenistisk tid små *antetempels*. Der er stadig en udbredt præference for firkantede *cellae*, og på mange måder minder templerne snarere om små skatkamre, *thesouroi*, end om egentlige templer. Det er først fra slutningen af det 4. århundrede, jonisk stil suppleres af dorisk.

Det mest ambitiøse anlæg, der er fundet i regionen, er uden sammenligning en stor rundbygning, *tholos*, der ligger inde i en trapezformet, søjleomkranset gård omgivet af mindre rum på alle sider (Fig. 18). Den blev udgravet i 1970-1973 på Taman' halvøen i en lokalitet, der hedder Za Rodinu (Sokol'skij 1976). Vi ved ikke, under hvilken jurisdiktion helligdommen var. Nærmeste græske by var Thyrambe beliggende ca. 5 km fra helligdommen. Selve *tholos* er som andre græske *tholoi* bygget med dorisk stil udvendigt og jonisk stil indvendigt. Bygningen har en diameter på 21,2 m, kun godt 0,5 m mindre end den græske verdens største *tholos*, den i Asklepioshelligdommen i Epidauros (360-330 f.Kr.). Taman' *tholos*'en blev opført i det 3. århundrede f.Kr. Udgraveren N.I. Sokol'skij har rekonstrueret 36 rum omkring gården. Heraf er mindst et rum (rum VI) indret-

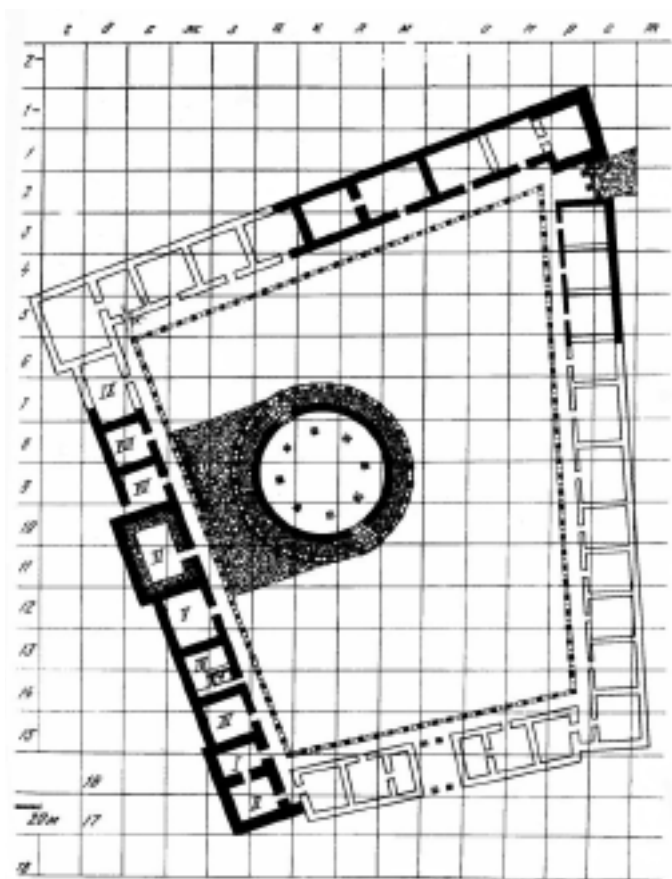

Fig. 18. Za Rodinu, *tholos* beliggende i trapezformet gård (Sokol'skij 1976, fig. 6).

tet til spisesal med plads til 18 *kliner*. I midten af det 2. århundrede f.Kr. faldt helligdommen i ruiner og blev snart overbygget med en privat beboelse, den såkaldte Chrysaliskos' residens. Af den grund er der fundet meget få genstande, der kan henføres til den periode, hvor helligdommen var i funktion. Vi har derfor ikke nogen sikker viden om, hvilken guddom der blev dyrket. Sokol'skij har foreslået, at det drejer sig om helligdommen for Afrodite Ourania ved Apaturon, der gav hende det udbredte tilnavn "hersker over Apatouron" (*Apatourou mede-ousa*). Denne Afrodite var en af de vigtigste guddomme, om ikke den vigtigste, i Det bosporanske Rige (Sokol'skij 1976, 78-84) med filialkulturer i både Fanagoreia, Hermonassa og Pantikapaion. Helligdommen ved Za Rodinu kan næppe identificeres med Apaturon (Tochtas'ev 1986), men det er dog overvejende sandsynligt, at det drejer sig om en Afrodite-helligdom. Der er bevaret et enkelt arkaisk terrakottaprotome fra helligdommen af en kvindelig guddom, og selve bygningen finder en god parallel i det ligeledes runde Afrodite Euploia tempel i Knidos,

Fig. 19-20. General'skoe Vostočnoe. 19: oversigt fra helligdommen, der ligger på en isoleret høj ca. 2 km fra bosættelsen længere mod vest (PGB april 2004). 20: fem *oi-kos*formede kultbygninger med indre arne og bænke (Maslennikov 1997, fig. 2).

der husede Praxiteles' berømte statue. Som det var tilfældet med det i Za Rodinu skulle dette tempel ifølge Lukian have haft to døre placeret overfor hinanden, så Afrodite-statuen i Knidostemplets midte kunne beskues direkte bagfra og direkte forfra (*Amores* 13-14).

5. Den indre ild og askehøje

Lad os, inden vi slutter, kort vende tilbage til Euripides' beskrivelse af Parthenos' tempel, hvor selve offerhandlingen foregik "inde i templet ved en hellig ild" (vv.

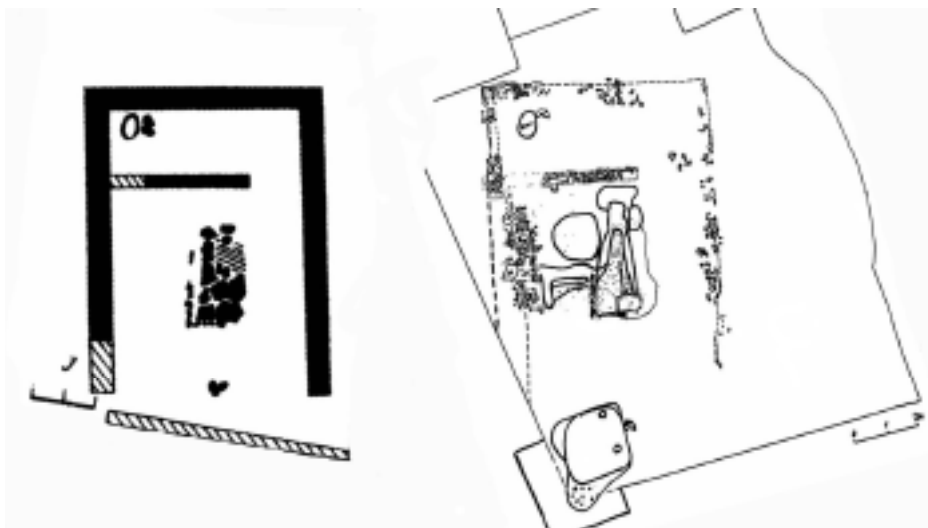

Fig. 21. Kozyrka II , kultbygning med indre arne, t.v. rekonstruktion (Golovačeva & Rogov 2001, fig. 1.3), t.h. faktiske bygningsrester (samme, fig. 3).

624-626). Selv om der som nævnt i min indledning ikke er fundet nogen tauriske templer, kan Euripides' beskrivelse af offerild inde i templet godt have været baseret på lokale forhold. Både skytherne og thrakerne havde en udbredt arnekult, og hos skytherne var den personificerede arne, Tabita, den øverste gud.

I de græske byer og mindre bebyggelser findes der en del eksempler på kultrum med indre arne indbygget i en mere kompleks (hus?) arkitektur, eksempelvis de bygninger, der periodisk dækkes af askehøje i Myrmekion nævnt nedenfor. Der skal dog en nærmere analyse af disse til for at afklare, hvor vidt deres funktion skal ses i en offentlig eller måske snarere i en privat kontekst. Græske templer eller fritstående kultbygninger med indre arne finder vi også på flere lokaliteter i det nordlige Sortehavsområde. Den vigtigste lokalitet er beliggende i Pantikapaions fjerne *chora* på en lokalitet, der hedder General'skoe Vostočnoe (Fig. 19-20). Her ligger side om side ikke mindre end fem små *oikos*lignende templer. Af deres indretning kan man se, at riterne foregik inde i bygningernes hovedrum. I tre af templerne er fundet faste bænke og i tre af dem en indre, centralt placeret arne. I tre eller fire af dem er endvidere indbyggede kister til offergaver. Helligdommen blev opført i anden halvdel af det 3. århundrede f.Kr., og med et brud i midten af det 1. århundrede f.Kr. fungerede den fortsat frem til 3. århundrede e.Kr. (Maslennikov 1997). Der er ikke fundet hverken indskrifter el-

Fig. 22. Kytai, oversigt over den sydligste del af byen, der er delvist borteroderet. I baggrunden den store askehøj, måske byens centrale helligdom (PGB april 2004).

ler graffiti, så vi kender ikke guddommenes identitet. Men der er fundet mange terrakottafigurer og et enkelt primitivt relief i kalksten, der godtgør, at det primært var kvindelige guddomme, der dyrkedes i helligdommen (Demeter, Kore og Afrodite).

Tættere på Euripides i tid er et lignende tempel, som er fundet i Olbias *chora*, på lokaliteten Kozyrka II (Golovačeva, Marčenko & Rogov 1998; Golovačeva & Rogov 2001; Fig. 21). Det er et ganske stort tempel, faktisk et af de største, som er fundet, med målene 8 x 12 m. Det er en relativt primitiv bygning med et bagrum og en åben front. I hovedrummet er en centralt placeret arne, ca. 30 cm høj og opbygget af ler. Bygningen stammer fra senarkaisk tid, sent 6. århundrede eller tidlig 5. århundrede f.Kr. Vi ved ikke, hvilken guddom der dyrkedes derinde. Men man må vel forestille sig denne huslignende bygning som hele landsbyens samlingssted. At det var et tempel, hævder udgraverne på baggrund af en offergrube under altret, som bl.a. rummede en fingerknogle fra et barn!

Helligdommens endeligt giver os måske et lille indblik i de lokale grækernes forhold til deres templer og helligdomme. Da templet gik af brug, blev det grad-

vist dækket af en stor askehøj, en såkaldt *zol'nik*, med en udstrækning på 50 x 60 m og en højde på op til 1,5 m. Denne askehøj rummede resterne af byens kultiske aktivitet i de 100 år mellem ca. 375 og 270 f.Kr.

6. Konklusion

Der er generelt udgravet meget få templer ved Sortehavet, og de templer, der er helt eller delvist udgravet, er ret beskedne. En enkelt undtagelse synes at være Pantikapaion, hvor mange, forskelligartede monumentale arkitekturfragmenter kunne tyde på tilstedeværelsen af adskillige store templer eller andre offentlige bygninger i 5. og 4. århundrede f.Kr. Men fra denne periode var byen også hovedstad i Det bosporanske Rige. At sortehavsbyerne generelt ikke som så mange andre regioner manifesterede bystatens selvforståelse gennem tempelbyggeri i øvrigt, kan forekomme besynderligt. Var der ingen templer? Er de ikke fundet? Eller er de bare fuldstændigt forsvundet? Man må nok forestille sig en mangfoldighed af forklaringer.

For det første er bevaringsforholdene et problem. Mange steder er landet sunket, hvilket betyder, at større eller mindre dele af byerne, der stort set alle lå ved havet, er forsvundet. Havet har i andre tilfælde endvidere borteroderet den skrøbelige klippe, som mange byer var anlagt på. Der er således megen viden, der er forsvundet for evigt (Fig. 22). Også historiens gang har slidt på ruinerne, fra krigens efterladenskaber, især skyttegrave, til arkæologernes og rovgraveres "hærgen".

Men en forklaring på de manglende templer kunne også være mangel på egnede byggematerialer. Det nordlige Sortehavsområde er sine steder fattigt på sten, og man bygger oftest med soltørrede tegl over en stensokkel. Alt andet lige vil den form for arkitektur efterlade færre spor end egentligt stenbyggeri. Ikke desto mindre kan vi dog se af andet offentligt byggeri, eksempelvis bymure, og af det private byggeri, både grave og huse, at sten var tilgængelige, og det samme gjaldt dygtige håndværkere, der sagtens kunne lave glimrende murværk. Potentialet for mere udbredte stentempler var således for hånden.

Anvendelsen af forgængelige materialer bevirkede også, at tempelarkitekturen forblev meget lidt monumental. Der er ikke et eneste tempel, som overskrider rammerne for, hvad en træoverbygning kunne klare, idet bredden af de bevarede templer generelt ligger mellem 7 og 8 m (eller mindre). Det synes i oldtiden at have været "smertegrænsen" for, hvor store spænd man ønskede at lade tagbjælkerne række over uden indre støtte. Ingen af de templer, der er fundet i Sortehavsområdet, har indre søjlestilling.

Mangelen på sten har også bevirket, at mange byggematerialer siden hen er blevet genbrugt og derfor ikke længere er bevaret *in situ*. Det er dog svært at forestille sig en så total støvsugning, som de manglende fund tyder på.

Interessant nok giver en analyse af indskrifter fundet ved Sortehavet det samme billede. Af alle de ord, man kunne forestille sig anvendt for tempel, er det kun *hieron* (som i Nymfaion nævnt ovenfor), der anvendes med en vis hyppighed. Men *hieron* er en helligdom i bredere forstand, og termen signalerer ikke nødvendigvis tilstedeværelsen af en bygning. Det gør derimod termen *naos*, men det er et ord, som vi stort set kun finder anvendt i den romerske periode.

På sæt og vis matcher billedet af tempelarkitekturen det generelle bybillede, som var meget lidt monumentalt. Hverken offentlige eller private byggerier var særligt prangende. Eksempelvis er det slående, hvor få gulve med mosaikker eller rullestensmosaikker der overhovedet er fundet. På trods af en rigelighed af guld i gravene i mange perioder er og forbliver Sortehavsregionen et af den græsk-romerske verdens mere fattige hjørner.

Men ud over disse mere materielle baserede forklaringsmodeller, som nok kan være sande hver for sig, skal man også være åben for en mulig indflydelse fra den oprindelige befolkning (Rusanova 1998; Vinogradov, Butjagin & Vachtina 2003, 817). Templer med indre arne kendes også fra Grækenland, men dér hører det først og fremmest en før-klassisk tidsalder til. Ved Sortehavet kan denne type templer således være et levn fra "gammel tid", hvor konservatisme lever videre i yderkanten af den græske verden. Men man kan lige så vel forestille sig, at inspirationen hertil var lokal.

Mere indlysende er derimod tilstedeværelsen af askehøje som et lokalt bidrag til, hvorledes en helligdom også kunne udformes. Det var ikke kun i Kozyrka II et tempel blev erstattet af en askehøj. Noget lignende men langt mere komplekst fandt sted i Myrmekion (Gajdukevič 1965; Vinogradov, Butjagin & Vachtina 2003, 816-817), hvor en huslignende bygning med indre arne opført i første halvdel af 5. århundrede f.Kr. omkring 400 f.Kr. dækkedes af en askehøj. Kort tid efter blev endnu en huslignende bygning med indre alter opført oven på højen (Butjagin 2004; Čistov 2004). Den fortsatte med at være i brug indtil omkring 300 f.Kr., hvorefter en ny askehøj akkumuleredes og var i fortsat brug frem til ca. 250/230 f.Kr. Højen var nu nået op på 3 m og omsluttede et areal på ca. 500 m². Den var i sin sidste fase omgivet af et hegn bygget af sten som en afgrænsning af det rituelle rum.

I nogle byer fandtes flere askehøje (eksempelvis i Pantikapaion: Zin'ko 2001, 312; Kasparov 2004, 116-119). I Kytai udgjorde en kæmpemæssig askehøj måske endda byens oprindelige kerne (Moleva 2002, 16-23; Molev 2003, 847-849; Fig. 22). Den over 5 m høje askehøj dækkede i sin sidste fase et areal på ca. 5000 m².

Askehøje fungerede også som selvstændige helligdomme beliggende i det åbne landskab, eksempelvis ved Akra, i dag Kap Takil' 4 km øst for Kytai (Moleva 2002, 9-16) eller på Tendralandtangen, hvor Achilleus havde en helligdom (Tunkina 2002, 452-472). Selv om vi nok kender store askealtre fra det græske moderland – det mest monumentale eksempel er Zeus' askealter i Olympia – har askehøjene i Sortehavsområdet i langt højere grad domineret bybilledet, lige som de gjorde det hos de omkringboende indoiranske stammer (se også Højte nedenfor). Det forekommer således ret oplagt, at lokalt inspirerede askehøje fra tid til anden kunne supplere eller endda erstatte den græske helligdomsarkitektur (eksempelvis templer) i de græske sortehavsbyer. Samtidens græske forfattere, der beskrev Sortehavsregionen set fra moderlandets centrum, var raske til at udnævne religion og kult som arena for kulturkamp mellem grækerne og de lokale stammer. De arkæologiske kilder, områdets egne historiske levn, bidrager med et nyttigt korrektiv til denne opfattelse. De viser klart, at virkeligheden altid er mere kompleks, og at kulturmødet aldrig kun har et sort/hvidt perspektiv, som fundamentalister til alle tider har forsøgt og forsøger at bilde samtid og eftertid ind.